

3 публіцистичних писань

М. Грушевський

В СІМДЕСЯТІ РОКОВИНИ КИРИЛО-МЕТОДІВСЬКОЇ СПРАВИ*

Наше щорічне свято Шевченківське цього року зійшлося в великим святом воскресіння України — величною хвилиною, якої не переживала Україна від свого визволення «від іга лядського єгипетського» великим повстанням 1647/8 р. Тоді малий сотник чигиринський, збенгежений до краю, вибитий з свого рідного гнізда, позбавлений всього, став на чолі запорозького своєвільного козацтва і дав притоку великому рухові, що повалив польське панування над українським народом і визволив з-під панського режиму східню Україну. Тепер, тільки судити можна по уривковим відомостям, — роллю такої запальної іскри відіграв гурток свідомих українців у Петрограді, що знайшов до рогу до гвардії українців-солдатів, цих найголовніших сторожів царської деспотії, і завдяки їх починові вилетіла в повітря «в'язниця народів», в котрій першим між в'язнями сидів сам «державний» великоруський народ разом з недержавними народами Росії. А на перехрестю тих ниток, що йдуть від великого народнього повстання України 1647/8 року до цього нового її визволення тільки що пережитого нами революцією, стоїть вічної пам'яті Кирило-Методіївське Братство, котрому в сімдесятилітню річницю його хресних днів, що припадають саме тепер, належить від нас вдячний спомин і слово пошани перед великим подвигом мислі, від котрого веде свій початок Нова Україна.

Ми й досі все ще мало знаємо, як формулася громада і якими дорогами вироблялася її програма. «Товариство» захоплено в стадії формації, в процесі творення спільної програми, котра мала знайти середню лінію між різними течіями дуже різноманітної ідеології братчиків, об'єднати їх на спільній національно-політичній платформі і перетопити різні напрями в один однотайний порив. Організаційна робота розвивалася протягом 1846 року, коли в Києві зійшлися головніші з учасників. Різдвяна розмова їх у Гулака була підслухана донощиком Петровим і доля братства була вирішена вже тоді. Офіційний донос був поданий Петровим 3 марта, з середини цього місяця почалися арешти і ревізії у членів братства (першим схоплено Гулака). Протягом квітня і першої половини мая були переведені слідство і

* Стаття написана для 5—6 (Шевченківського) числа «Проміня».

допити. Як відомо, результати їх випали досить щасливо для братчиків: шеф жандармів признав, що доноси і перші відомости, зібрані адміністрацією, перебільшили вагу справи, і в дійсности вона виявилася не такою небезпечною, очевидно, завдяки чуйности жандармерії, що встигла захопити і знищити небезпечні замисли в самих початках, і тим чином «утвердила на десятки літ спокій в Малоросії, що міг бути нарушений». Вдоволений таким оборотом справи, признаним самим царем, шеф Орлов подав доволі поміркований, в порівнянні з початковим розмахом адміністрації, проект покарання братчиків. Цар конфірмував його 28 мая 1847 року.

Братчики перенесли страшні моральні страждання, пройшли тернисту путь в'язниці, інквізиторських допитів, всякого рода понижень, недостатків. Вирвані з привичного окруження, від улюбленої роботи і викинені після довшої або коротшої висідки в обставини зовсім непридатні для їх духового і творчого життя, — вони були навіть формально позбавлені, або умисно поставлені в неможливість близької їм і дорогої роботи. Ми маємо всяке право думати, що творчість великого генія України була безповоротно надломлена страшними умовами салдацтва, в котрі його поставлено. Було зломлено життя і діяльність інших визначних талантів, кращих духових сил тогочасного українського громадянства, як Костомарів, Гулак, Білозерський і ін. Але кінець кінцем, — хто зна, чи всі ті страшні страждання, які впали на них, ті втрати, які понесло в цьому спустошенню духове життя України, через зломання таких визначних людей, через паніку, яка запанувала в промадянстві наслідком тих арештів і заслань і сливе припинила на ціле десятиліття його культурну і громадську роботу, — хто зна, кажу, чи все це не було ще невеликим викупом за ті незмірні вартости, які дав українському життю сміливий порив політичної мислі Кирило-методіївців!

**

Ми звикли рахувати початок відродження України від її оновлення літературного, вважаючи за граничний камінь з цього погляду вихід Енеїди Котляревського 1798 року. Це має, розуміється, свої підстави, і я зовсім не маю заміру їх захитувати. Але Нова Україна, в котрій живемо ми, — котра відкрила своє лице вже в політичних заходах 1890—1900-х років в Росії й за кордоном, ще повніше — під час перших днів свободи 1906—1907 рр., і встає нарешті у ввесь зріст перед нами після нинішньої революції, — ця Нова Україна веде свій початок від товариства 1846 року, від Кирило-методіївських братчиків.

Те, що дала російській революції й визволенню народів Росії українська політична думка, іде від їх сміливих протестів проти царського деспотизму, проти бюрократичного самовластя, проти всіх обмежень старого режиму, проти панування маючих і владущих верств і визиску ними робочих мас, проти поневолення селянства, проти тем-

ноти і безправ'я, в яких перебували демократичні верстви народу. Огненні строфи Шевченка, натхненні поклики Костомарова, пройняті ненавистю до царського самовластя, котрим держалася вся система безправ'я і поневолення, мови різних молодих братчиків, особливо з селянства, взагалі з демократичних низів, як Андрузький, Посяда й ін., вони запечатані, заборонені, вийняті з громадського ужитку таки докотилися до наших часів, коли не дорогою писання, то усного передання, щоб розгорнути нарешті тепер, в умовах всеросійського визволення, свої ідеї демократичної української республіки, федеративного об'єднання народів Росії, скасування всякого обмеження слова, організацій, релігійних і всяких інших переконань, енергійних заходів коло фактичного зрівняння суспільних верств, дорогою широкої освіти, піднесення економічного добробуту. Ми живемо і рухаємося в сфері цих ідей кирило-методіївських братчиків, що серед безпросвітної пітьми тодішнього поневолення сміливо викликали на герць всі сили реакції і самовластя.

Їх літературна спадщина в великій мірі загинула, і те, що заховалося, і досі в значній частині зісталось неприступним. Тепер тільки можна буде приступити до її студювання і публікування. За всім тим головні моменти кирило-методіївської ідеології виступають досить ясно. Вони дозволяють встановити не тільки зв'язки з нею для наших часів, але і зв'язки кирило-методіївських ідей з ідеологією старого визволення України, — спадщиною політичної української мислі XVII в., і дають нам право дивитися, як я уже сказав вище, на кирило-методіївське товариство як на перехресну точку, де сходяться наші зв'язки з старими політичними традиціями, визвольними змаганнями Старої України.

**
*

Ідеологія кирило-методіївців складна, як весь національний рух XIX віку. Ми бачимо тут впливи західно-європейської національної романтики кінця XVIII і початку XIX віку (ідеї народності й її історичного угруповання), слов'янофільство з його мріями про всеслов'янське брацтво, ідеалізацію слов'янського патріархального елементу і тротиставлення слов'янської свободолобності і демократизму германському аристократизмові, католицькій виключності і татарській деспотії, відгуки російського визвольного і федералістичного руху 1820-х років («Соединенних Словян» і Декабристів), польського революційного романтизму (особливо Міцкевичевих «Книг паломництва польського народу»), західного християнського соціалізму з його покликком до повороту від офіційного християнства до первісної апостольської церкви з її демократизмом (проповіді Лямене й ін.) і соціальних доктрин французьких (провідником котрих Костомаров називав Савича).

Але все це збиралося коло одного центра, — того центра, який зіставався властивим нервом всього українського відродження XIX ві-

ку і творив той прунт, на котрий пересаджувалися і культивувалися всі ті впливи. Таким центром були традиції великої визвольної боротьби українського народу.

Першу роль тут грала ідеалізація козацтва як ідеології вільності, рівності і братерства, найкращого й найвищого виразу найбільш дорогих і сердечних змагань та мрій українського народу. Перепушена кирило-методіївськими братчиками через подвійний фільтр романтичного народництва і ідеалістичного слов'янофільства вона знайшла найкращий свій вираз у Костомарівським панегірику козаччині в його «Книзі битія українського народу». Вона виступає тут як найвище об'явлення слов'янського і українського духа (це все одно, бо українська народня стихія представляється найвірнішою представницею правдивого, не викривленого слов'янства), — принципів свободи, рівності і братерства. Козацтво було братством, де кожний, хто вступав, ставав братом іншим — хоч би був перед тим паном чи невільником. Старшина козацька вибиралась на те, щоб служити всім по Слову Христовому, — вона приймала свої уряди з примусу, як обов'язок, і не було між козацтвом ніякої панської пихи ні титулів. Коли б козацтво поширилось на всю Україну, воно б зробило всіх козаками, цебто людьми вільними і рівними, і це було б початком повороту всієї Слов'янщини до її патріархального демократизму й свободи.

Другою підставою демократизму, принципів вільності, рівності і братерства в старій українській традиції був братський рух України XVI—XVIII в. Традиція про нього не була передана народною пам'яттю, він був виявлений і вияснений виключно науковою, історичною роботою — і тут особливо визначну роль мала історична праця Костомарова (його зайняття історією унії — для дисертації, знищеної, як звісно, і потім в новім обробленню опублікованої ним у 1860-х рр.). В тій же «Книзі битія» знаходимо ентузіастичні слова про братства, що відродили серед українців принципи апостольської церкви. І братства, демократизм і виборність української церкви з тих часів стали також одною з підстав українського традиційного демократизму і республіканізму — менше популярною, бо прийнятою тільки інтелігенцією, але тим не менше трівкою і впливовою.

Коли таким чином Костомаров — поруч з Гулаком і Кулішем — виступає в головній ролі щодо історичного угрунтування республікансько-федеративної ідеології братчиків, і так би сказати, націоналізації всього того міжнароднього політичного ідейного добра, нагромадженого Кирило-методіївцями, — великий Кобзар відіграв єдину в своїм роді роль популяризатора цієї ідеології в конкретних образах українського життя, української минувшини, які втілювали в собі провідні ідеї її. Його незвичайно гаряче відношення до української історичної традиції, завзятий протест проти непереборчої ідеалізації її зверхніх, показних сторін і незрозуміння дійсних демократичних і революційних вартостей та палку пропаганду їх ми помічаємо в його поезії ще перед останнім сформуванням братства. Правда, що наші відомости про початки його знайомости з головнішими братчика-

ми невідомі докладно, і може бути, що в дійсності його найбільш гарячі, запальні вірші 1845 року являються відгомонам власне тих вступних суперечок, в котрих вироблялася кирило-методіївська ідеологія. В кожному разі, коли хто відживив українському громадянству, а головню — широким верствам — революційний зміст української традиції, це був, розуміється, Шевченко. Без нього вся духовна праця Кирило-методіївців, весь подвиг їх життя в переважній частині зістався б страченим для українського народу, — для нинішнього визволення. Великому Кобзареві, Пророкові України, ми завдячуємо, що їх

слово пламенем взялось
людям серце розтопило
і по Вкраїні пронеслось —

кинуло велику іскру в смутну хвилю.

Як відомо, Шевченко не присвятив Хмельниччині особливої уваги в своїй творчості. Правдоподібно, його відпихав від неї той апогеоз великого гетьмана і його діла, в котрім мудрі земляки його зручно сполучували свій малоросійський патріотизм з російською льюальністю, а головню сам фінал — піддання під власть московських царів, про яке він не міг спокійно згадувати до кінця днів своїх (його звісна, незвичайно різка помилка по Богдані, написана під час останньої подорожі на Україну, за півтора року до смерті). Він споминає Хмельниччину не як тріумф визволеного народу, а як окрадення його із здобутих свобод «Богданом пняним». Переяславський акт, до котрого він стільки разів повертався («Великий льох», «Суботів», «Як би то ти, Богдане пняний») зістався для нього моментом найбільш страшним, найбільш ганебним в усій історії України.

Але тут саме Шевченко явню стоїть під впливом контрасту фіналу Хмельниччини з великим рухом народнього визволення, у власти котрого живе його уява. Це очевидно. Шевченко мало згадує це визволення, але вся поезія його палає, гучить, гуде огнем цього великого народнього пориву, переданого невмирущою народньою традицією і підогрітою козацькою історіографією (включно до «Історії Русів», «Запорозької Старини»). В нім джерело високого шатосу Шевченкової поезії, її пророчого надхнення. Він розглядає сучасне життя, оцінює його і судить при світлі полум'я Хмельниччини. Там вся краса, вся правда, вся сила. «Гайдамаки» — це тільки епігоні її. Гетьманщина XVIII в. — одна «грязь Москви». Сучасна Україна — це одно берестейське поле, що раз почорнівши, вже не може зазеленіти...

**
*

Переяславський акт вихопив з рук визволеної України її кров'ю облиту волю, надії нового життя на основах свободи, рівности і братерства. Кирило-методіївці поставили своїм завданням вернути їй цю свободу і народовластя — на місце гетьманщини XVIII в. демократичну українську республіку, замість старої лукавої зв'язи України

з Московщиною та Польщею, — свобідну федерацію слов'янську. Николаївський режим вирвав з рук братчиків це діло, замкнувши в жандармські скрині їх надхненні, і кров'ю серця писані твори, і розточивши їх самих по в'язницях, казармах і засланнях. Продовжити їх діло доля судила нашим часам.

Вон^о6^овершиться тепер.*

* Передрук з *Літературно-Наукового Вістника*, том 67, кн. 1, 1917, стор. 8—13.